

Юрій Ключковський,

кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник,
президент Інституту виборчого права

УДК 341.213

Суверенітет: держави, нації чи народу?

Ідея суверенітету, яка, очевидно, належить Ж. Бодену, пройшла тривалий і глибокий розвиток [1]. Хоча сьогодні висловлюються думки про втрату нею значення та ослаблення суверенітету в епоху глобалізації, роль суверенітету держави залишається важливою. Значення ідеї суверенітету, особливо для тих країн, державність яких усталилася відносно недавно, важко переоцінити; зокрема, для України першим кроком на шляху утвердження власного самостійного існування як держави стала Декларація про державний суверенітет України 1990 р.

Неможливо перелічити усіх дослідників ідеї суверенітету протягом часу її існування (див., наприклад, [1]). Проте і сьогодні питання суверенітету залишаються в полі уваги дослідників. Серед сучасних вітчизняних науковців, які приділили увагу проблемі суверенітету, слід вказати Ю. Барабаша, М. Козюбру, І. Кресіну, А. Крусян, І. Куян, О. Петришина, О. Селіванова, О. Скрипнюка, І. Слі-

денка, Ю. Тодику, В. Федоренка, В. Шаповала та інших.

Категорія суверенітету в науці права не єдина: розрізняють споріднені, проте окремі поняття «суверенітет держави», «суверенітет народу» і «суверенітет нації». Незважаючи на тривалий час існування цих категорій, співвідношення між ними час від часу стає предметом дискусії (див., наприклад, [2]).

Державний суверенітет розглядається як невід'ємна характеристика *держави* – суспільно-політичного утворення, покликаного здійснювати «управління справами суспільства для забезпечення його інтересів на основі права» [3, с. 163]. В. Шаповал вказує: «Державний суверенітет – це визначальна і невід'ємна якість відповідної влади, яка засвідчує верховенство держави в межах власної території та її незалежність у відносинах з іншими державами» [4, с. 122]. У внутрішньому сенсі державний суверенітет виступає джерелом юридичної сили законів держави порівняно з актами, прийня-

тими органами з меншою територіальною юрисдикцією (зокрема, органами місцевого самоврядування) та її виключним правом на примус. У зовнішньому сенсі суверенітет держави забезпечує її універсальну правосуб'єктність у міжнародному праві [5, с. 20].

Ідея народовладдя по суті виражає зміст *суверенітету народу*, відображеного у статті 5 Конституції України. Як зазначив Конституційний Суд України, принцип народного суверенітету означає, що «...влада Українського народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, тобто органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу» [6, с. 148].

Водночас питання про суверенітет народу, як засвідчують сучасні дослідження, далеко не до кінця розв'язане. Слід уточнити співвідношення трьох споріднених понять та позначуваних ними явищ – *народного суверенітету*, *державного суверенітету* та *національного суверенітету*, – які передбачають різних носіїв суверенітету – народ, державу і націю відповідно. Не претендуючи на остаточне розв'язання цієї фундаментальної проблеми, розглянемо основні підходи, запропоновані у літературі, та на їх основі запропонуємо певне розуміння цієї проблеми.

В аспекті зіставлення суверенітету держави і суверенітету народу важливо підкреслити тісний зв'язок між поняттями держави та народу, який її утворив. Як зазначають С. Гусарєв та О. Тихомиров, «Значна частина українських учених орієнтуються на розуміння держави як особливої організації суспільства...» [7, с. 225]. Л. Мамут вказує: «...державна є публічно-владною формою організації народу, який у своєму економічному і соціальному розвитку досяг стадії цивілізації.

...Вона і є юридичною особою: юридичною особою народу...» [8, с. 18, 53].

Розглядаючи співвідношення суверенітету народу і суверенітету держави, науковці акцентують вторинний характер другого явища порівняно з першим [3, с. 176]. Відмінність між ними полягає в тому, що поняття державного суверенітету слугує характеристикою влади держави, тоді як народний суверенітет визначає носія влади [4, с. 124]. Оскільки демократична держава завдячує своїм суверенітетом народові як первинному носієві суверенітету, тим самим державний суверенітет у його внутрішньому сенсі начебто втрачає свою «суверенну» властивість («первинність» і «верховенство»). На цій підставі деякі автори ототожнюють народний і державний суверенітет [9, с. 7]. Інші визнають одночасне існування двох рівноправних носіїв суверенітету¹ [11, с. 164; 12, с. 232]; треті ж намагаються протиставити ці поняття, схилиючись до відмови від ідеї державного суверенітету на користь народного [13, с. 266].

Спосіб реалізації влади народу (народного суверенітету) «у сучасному суспільстві набуває форми державності» [2, с. 297]. Суверенітет народу насамперед знаходить свій вияв у тому, що народ створює та уконституїює державу, надає повноважень органам держави, які становлять державний механізм, регулярно формує склад представницьких органів держави. З моменту утворення держави суверенним народом цієї ж риси – суверенності набуває і держава як його (народу) публічно-владна організація. Зауважимо, що суверенітет народу безпосередньо проявляється через участь народу як суб'єкта у здійсненні *державної* влади і, таким чином, не суперечить суверенітету держави; як зазначає Ю. Тихомиров,

¹ Проте слід погодитися з І. Куян, яка підкреслює «чіткий та перевірений практикою державний принцип, згідно з яким двох рівносильних (тобто рівно суверенних.– Ю. К.) влад в одній державі бути не може» [10, с. 217].

«народний суверенітет виражається в суверенітеті держави» [14, с. 5–6]. Тому слід наголосити, що здійснення влади народом відбувається не *над* державою чи *поза* нею, а *в* державі, *в межах* цієї державно-владної організації народу. Як вказує О. Кутафін, «Держава є апаратом влади народу і ним формується» [15, с. 216]. О. Скрипнюк підкреслює, що розуміння реалізації влади народом як влади *державної* «є однією з найважливіших складових правильного розуміння поняття державного суверенітету» [16, с. 9]. У цьому сенсі народ здійснює (як безпосередньо, так і шляхом представництва) *державну* владу, а отже, може розглядатися як найвищий *орган держави*².

Отже, суверенітет народу і суверенітет демократичної держави, цим народом утвореної, слід розглядати як різні прояви одного і того ж суспільно-політичного явища. Проте залишається проблема співвідношення понять суверенітету народу і суверенітету нації. Ця проблема має два близькі, проте окремі за своєю суттю аспекти.

Перший аспект полягає у розумінні правової природи народу: народ є самостійним суб'єктом владних правовідносин чи лише сукупністю (колективом) громадян, кожен з яких володіє власною правосуб'єктністю? Ці дві концепції мають витоки у працях мислителів і суспільних діячів XVIII століття, насамперед Ж.-Ж. Руссо і Е. Сієєса³.

Центральною (і, за загальним визнанням, досить суперечливою) ідеєю Руссо є «загальна воля» (*volonte générale*), що виявляється в ході голосування громадян, які у сукупності скла-

дають народ; воля кожного громадянина, поряд з приватним інтересом, містить частку «загальної волі». У такому розумінні народ, будучи «колективним моральним «я»» [1, с. 60], сукупністю громадян, є носієм *народного суверенітету*, водночас, за Руссо, народ як сукупність громадян не може бути представлений: передаватися може *влада*, але не *воля* [1, с. 61]; звідси – невідчужуваність суверенітету.

Практична нездійсненність схеми Руссо у межах територіально великої держави змусила діячів Французької революції XVIII ст. шукати іншу концепцію. Її запропонував Е. Сієєс, який замінив «народ» Руссо «нацією» – юридичною абстракцією, єдиним неподільним цілим, яке об'єднує усіх громадян, однак не зводиться до них, а діє від власного імені, тобто володіє власною правосуб'єктністю і виступає носієм *національного суверенітету*; саме цим пояснюється неподільність суверенітету. Як абстрактний суб'єкт, «нація» Сієєса може діяти лише через *представництво* (див. [18, с. 309]).

Таким чином, відмінність між суверенітетом народу і суверенітетом нації у цьому аспекті полягає у розумінні суті носія суверенітету – народ як сукупність громадян чи нація як абстрактний неподільний суб'єкт⁴.

Інший аспект співвідношення понять народного і національного суверенітету пов'язаний із тим значенням терміну «нація», яке прийнято у сфері етнополітичних досліджень. Це звертає увагу на основу тієї спільноти, яка «робить легітимною державу» [19, с. 307] і яка протягом останніх двох століть змусила говорити про

² Ця ідея вперше була сформульована ще Г. Єллінеком, який стверджував: «В обох формах, безпосередньої і представницької демократії, народ є орган держави» [17, с. 556].

³ За іншою транскрипцією – Е. Сей (E. Sieyès).

⁴ Певним аналогом відмінностей між «нацією» Сієєса та «народом» Руссо може розглядатися відмінність між акціонерним товариством як юридичною особою та сукупністю акціонерів – учасників товариства (ця аналогія належить самому Е. Сієєсу; див. [18, с. 499]); у сфері публічно-правових відносин ілюстрацією може бути відмінність між політичною партією та сукупністю членів партії.

«світ націй» [20, с. 183; 21, р. 116]. З принципу народного суверенітету випливає, що не може бути визнана легітимною держава, нав'язана народові ззовні проти його волі. Це породжує питання про те, яким чином визначити просторові межі «народу», як установити, який вплив іде «ззовні». Розв'язання цієї проблеми приводить до концепції *національної держави*.

За загальним визнанням, у сучасній Європі саме національна ідентичність править за опору для держави та її органів [20, с. 25], і розвиток останніх десятиліть лише підкреслює, що «національна держава є легітимною та сучасною формою державності; їй і досі немає альтернативи» [22, с. 47]. І хоча ідея відмирання національної держави в умовах глобалізації отримала певне поширення (особливо внаслідок успішного формування Європейського Союзу), навіть такий палкий її прихильник у минулому, як Ф. Фукуяма, дійшов висновку: «...нам залишається тільки повернутися до суверенної національної держави...» [23, с. 199].

Слід наголосити, що нація в її етнічній основі виступає суб'єктом права на самовизначення (і суб'єктом міжнародного права; див. [5, с. 24]) в період боротьби за створення власної суверенної національної держави. За В. Шаповалом, «національний суверенітет нерідко визначають як право нації – етнічної спільноти – на самостійне вирішення питань її політичного буття, на самовизначення, наслідком якого може бути й утворення окремої держави» [4, с. 126]. Після утворення такої держави мова може йти лише про *політичну* (територіальну [20, с. 76]) *націю*, щодо якої у правовій літературі щораз частіше вживається термін «народ». Це співвідношення етнічної нації і політичної нації (народу) на момент уконституювання держави яскраво виражене у Преамбулі Конституції України: «Верховна Рада України від імені

Українського народу – громадян України всіх національностей, ... на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...», приймає цю Конституцію...»; таке розуміння Українського народу як політичної нації поділяється й учасниками Конституційної Асамблеї (див. [24, с. 202]). За влучним висновком Е. Сміта: «Як не парадоксально, тільки там, де нова держава збудована як і на самому Заході, навколо панівної етнічної групи, існують найкращі шанси для створення «територіальної нації» й політичної спільноти» [20, с. 123].

Отже, у сенсі організації держави два поняття – «національний суверенітет» (у сенсі Е. Сієеса) і «національний суверенітет» (суб'єктом якого виступає нація, що з утворенням національної держави перетворюється з етнічної у політичну, громадянську спільноту) – стають ідентичними.

Залишається істотною змістовна відмінність між двома іншими поняттями суверенітету – «народним» і «національним», що зводиться до розуміння самого поняття «народ» – сукупності індивідів чи цілісного правоздатного і дієздатного суб'єкта. Дискусія навколо цих понять продовжується і досі. Деякі дослідники висловлюють радикальну позицію, вважаючи, що «індивідуальним суб'єктом безпосереднього народовладдя є кожний повнолітній і дієздатний громадянин України...» [25, с. 151].

Проте у науковій літературі переважає протилежна точка зору, згідно з якою народ є цілісним суб'єктом, а не сукупністю суб'єктів права. Так, Г. Волянська вважає, що при реалізації народного суверенітету саме народ (а не його окремі частини, а тим більше не окремі громадяни) виступає як цілісний суб'єкт народовладдя [26]. Ю. Барабаш підкреслює «правосуб'єктність Українського народу» [27, с. 215] як самостійного суб'єкта. А. Селіванов, формулюючи позицію комісії

Конституційної Асамблеї з питань здійснення народовладдя, стверджує: «Для конституційно-правового розуміння верховенства і першооснови влади народу поняття «народ» означає одушевлений суб'єкт, і це вказує на об'єктивну категорію існування єдності людей на території України як держави...» [24, с. 198]. За влучним спостереженням Г. Єллінека, «Народ... при ближчому розгляді виявляється... юридичним поняттям, об'єкт якого зовсім не збігається з окремими індивідами. Він не залежить від індивідів, що складають його саме в цей час, оскільки зміна поколінь не змінює самого народу» [17, с. 162–163] (курсив наш.– Ю.К.).

Звичайно, обидва зазначені підходи сьогодні слід оцінювати як крайні моделі суспільної реальності. Не можна не брати до уваги, що хоча референдум і вибори – форми волевиявлення народу, у голосуванні беруть участь конкретні громадяни. Сучасне розуміння народу як носія суверенітету значною мірою поєднує елементи обох підходів, хоча їх співвідношення не можна вважати доктринально усталеним (див., наприклад, [28, с. 27]). Тому відмінності у розумінні народного та національного суверенітету у сенсі Руссо та Сієєса можна вважати такими, що мають історичне значення. Втім саме завдяки доктрині національного суверенітету, сформульованій Е. Сієєсом, отримала обґрунтування ідея представництва народу у здійсненні державної влади.

Основними рисами суверенітету традиційно вважаються верховенство, самостійність, повнота і неподільність. Однак останнім часом до цих рис деякі автори додають ще одну – *необмеженість влади народу* (див. [29, с. 191]). У різних варіантах цю тезу повторюють і інші вчені. Так, О. Скрипнюк та В. Федоренко говорять про «природне право народу на повноту абсолютної публічної влади» [30,

с. 288] (курсив наш.– Ю.К.). Подібно, на думку А. Селіванова, «влада народу ніким не може бути обмежена, а можливе лише її добровільне самообмеження...» [2, с. 309]; «народ... природно є носієм усієї влади з необмеженим потенціалом суспільного впливу...» [24, с. 196]. Ю. Мірошниченко вважає, що «Український народ, на відміну від усіх державних органів, діє за принципом «дозволено все, що не заборонено», не обмежений Конституцією України і не може бути обмежений законами України...» [25, с. 122].

Вважаємо уявлення про абсолютний (необмежений) характер влади народу таким, що не відповідає основним сучасним демократичним цінностям, і насамперед – принципу верховенства права.

Ми вже зазначали вище, що народ здійснює *владу державну*, бо держава невіддільна від народу, який її утворив. Лише в ситуації утворення держави народ, що організовується у державу, здійснює наддержавний акт – *установлює* державу. Однак таке здійснення установчої влади здійснюється у відповідній державі лише один раз, у момент її утворення; здійснення управління суспільними справами надалі відбувається в *рамках держави*. Народ також може зламати стару державу і замість неї *установити нову*; це може відбутися і в тих самих територіальних межах, коли відбувається істотна *зміна конституційного ладу*.

Абсолютний характер суверенітету (байдуже, держави чи народу) означав би свавільність відповідної влади. На думку В. Шаповала, «об'єктивно не може існувати необмеженого державного суверенітету, адже влада в державі функціонує в юридично визначених межах...» [4, с. 122]. Таку ж позицію поділяє Ю. Тихомиров, який вважає, що «...» абсолютність» (суверенітету.– Ю.К.) обмежена правом і міжнародними зобов'язаннями» [3, с. 176]. Подібне твердження щодо державного суверенітету (хоча в

межах історично відмінної доктрини) висловлював ще Г. Єллінек [17, с. 459].

На наше переконання, твердження щодо обмеженості суверенітету правом справедливе щодо здійснення влади будь-яким суб'єктом, у тому числі й народом. Як зазначає А. Крусян, «відірваність, «звільнення» народу від права – шлях до безправ'я» [31, с. 87]. Разом із дослідницею (див. [31, с. 88]) погоджуємося з позицією М. Козюбри, згідно з якою «народ здійснює владу безпосередньо, але в формах і межах, визначених Конституцією» [32, с. 112].

Таке розуміння підтверджується правовими позиціями Конституційного Суду України: «Влада народу здійснюється в межах території держави у спосіб і формах, встановлених Конституцією та законами України» [6, с. 148]. Більше того, влада народу обмежена і за своїм предметом. Так, свого часу Конституційний Суд України визнав неконституційними (і такими, що не можуть бути вирішені всенародним голосуванням) два питання, передбачені народною ініціативою референдуму [33, с. 42]. У Рішенні у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі Суд вказав, що народ «може в порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України, приймати закони (вносити до них зміни), крім законів, прийняття яких на референдумі не допускається згідно з Конституцією України» [32].

Додаткові (порівняно з установленими статтею 74 Конституції України) обмеження питань, які може вирішити народ безпосередньо, пов'язані з визнанням існуванням *природного права*; сьогодні відповідні положення часто сформульовані як певні загальноновизнані суспільні цінності.

Система цінностей, прийнята сучасною європейською цивілізацією, значною мірою виражена у вигляді міжнародних правових стандартів (принципів права) у певних галузях, які раніше традиційно відносилися до сфери національного права. Зокрема, Ю. Тихомиров зазначає: «З середини ХХ століття поняття суверенітету пов'язується з офіційним визнанням пріоритетності прав людини і громадянина – як у конституційному, так і в міжнародному аспектах» [3, с. 177]. У цьому сенсі стаття 3 Конституції України, яка проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, обмежуючи державну волю, забороняє зазіхання на ці загальнолюдські цінності і з боку суверенного народу.

Однак сфера міжнародно визнаних правових обмежень демократичної держави (а тим самим і народу-суверена) не обмежується лише сферою прав людини. Доцільно нагадати, що у європейському конституціоналізмі існують три окремі ціннісні (ідеологічні) «опори європейського конституційного доробку» – демократія, верховенство права і права людини [35, с. 12]. Тому, поряд з правами людини, і в інших двох сферах, які виражають певні цивілізаційні правові цінності, «всеваддя» народу обмежене.

Різницю між уявленнями про всеваддя народу та обмеженість правом влади народу можна виразити через відмінності між двома концепціями демократії – «процедурною демократією» та «демократією цінностей». У межах першого підходу основна увага приділяється дотриманню демократичних процедур (тобто форми процесів) незалежно від їх змісту⁵. Другий підхід передбачає захист основних демократичних цінностей

⁵ Класичним зразком такої «формальної» демократії став режим Веймарської республіки у міжвоєнній Німеччині, який був повалений Гітлером демократичним шляхом – через вибори та референдуми.

від посягання будь-яким способом. Як зазначає І. Мерсель: «Якщо суттю демократичного режиму вважати демократичні процедури, то в цьому випадку не існує правдивих або хибних думок... Однак існує інша концепція демократії, в рамках якої основна увага надається змісту, а не процедурам... Основні права й базові цінності не виносяться на публічне обговорення і не можуть бути темами для дебатів, навіть якщо більшість захотіла б їх змінити. Це було б неможливим з огляду на те, що ці права і цін-

ності є самою суттю демократії» [36, с. 108–109]. Таким чином, на наше переконання, досвід розвитку демократії засвідчує необхідність прийняття моделі «демократії цінностей», яка передбачає обмеження правом влади народу в частині можливого порушення цих основоположних цінностей. Такий підхід інтегрує ідею суверенітету народу з принципом верховенства права [37] (у його матеріальній концепції [38, с. 162]), формуючи доктрину демократичної правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Мере Ж.* Принцип суверенітету / Ж. Мере [Пер. з франц.] – Львів : Кальварія, 2003. – 216 с.
2. *Влада в Україні: шляхи до ефективності.* Всеукраїнський форум учених-правознавців / Ред. рада: О. Д. Святоцький (голова) та ін. – К. : Право України; ІнЮре, 2010. – 688 с.
3. *Тихомиров Ю. А.* Современное публичное право : [монографический учебник] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Эксмо, 2008. – 448 с.
4. *Шаповал В. М.* Сучасний конституціоналізм / В. М. Шаповал. – К. : Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
5. *Лукашук И. И.* Международное право. Общая часть : [учебник]. – 2-е изд., перераб. и доп. / И. И. Лукашук – М. : БЕК, 2001. – 432 с.
6. *Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 р. (справа про здійснення влади народом) // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2005 / Відпов. ред. П. Б. Євграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 145–151.*
7. *Гусарев С. Д.* Державорозуміння і державознавство: діяльнісний та компаративний контексти / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна. Збірник наукових статей / Гол. ред. А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 221–232.
8. *Мамут Л. С.* Народ в правовом государстве / Л. С. Мамут. – М. : Норма, 1999. – 150 с.
9. *Конев Ф. Ф.* Суверенитет: народный или национальный? / Ф. Ф. Конев // Конституционное и муниципальное право. – 2005. – № 6. – С. 5–7.
10. *Куян І. А.* До питання про єдність та подільність суверенітету держави / І. А. Куян // Правова держава. – 2011. – Вип. 22. – С. 210–217.
11. *Скрипнюк О.* Вступ до курсу «Конституційне право України» / О. Скрипнюк // Право України. – 2012. – № 8. – С. 156–170.
12. *Федоренко В.* Щодо сутності та змісту категорій «народний суверенітет», «народне волевиявлення», «безпосередня демократія», «форма безпосередньої демократії» та їх співвідношення в конституційній правотворчості / В. Федоренко // Вісник Конституційної Асамблеї. – 2013. – № 1. – С. 230–237.
13. *Мірошниченко Ю.* Проблеми конституційно-правового регулювання реалізації принципу народного суверенітету як фундаменту народовладдя в Україні / Ю. Мірошниченко // Право України. – 2011. – № 8. – С. 262–273.
14. *Тихомиров Ю. А.* Правовой суверенитет: сферы и гарантии / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2013. – № 3. – С. 5–20.

15. *Кутафин О. Е.* Российский конституционализм / О. Е. Кутафин. – М. : Норма, 2008. – 544 с.
16. *Скрипнюк О.* Державний суверенітет: генеза доктрини та визначення поняття (частина перша) / О. Скрипнюк // Публічне право. – 2013. – № 2(10). – С. 6–12.
17. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве / Г. Еллинек // Пер. с нем. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 752 с.
18. *Шміт Е.* Сей // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Пер. з нім. – К. : Тандем, 2002. – С. 301–314, 496–500.
19. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк // Пер. з англ. Г. Касьянов. – К. : Основи, 1998. – 479 с.
20. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт // Пер. з англ. – К. : Основи, 1994. – 223 с.
21. *Grosby S.* Nationalism: A Very Short Introduction / S. Grosby. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2005. – 142 p.
22. *Зімон Г.* Демократія та нація / Українські метаморфози. Політика. Економіка. Суспільство. Зб. статей / Пер. з нім. – К. : К.І.С., 2010. – С. 41–60.
23. *Фукуяма Ф.* Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма // Пер. с англ. – М. : АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 220 с.
24. *Селіванов А.* Щодо розуміння і реалізації конституційних положень «влада народу». Доповідь комісії Конституційної Асамблеї з питань здійснення народовладдя / А. Селіванов // Вісник Конституційної Асамблеї. – 2013. – № 1. – С. 196–211.
25. *Мірошниченко Ю. Р.* Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні : [монографія] / Ю. Р. Мірошниченко. – К. : Фенікс, 2012. – 360 с.
26. *Волянська Г. М.* Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук, спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Г. М. Волянська. – К., 1995. – 22 с.
27. *Барабаш Ю.* Щодо права визначення конституційного ладу народом України / Ю. Барабаш // Вісник Конституційної Асамблеї. – 2013. – № 1. – С. 212–219.
28. *Барабаш Ю. Г.* Народ і нація як суб'єкти конституційного права / Ю. Г. Барабаш // Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 25–26 червня 2009 р.). – Харків : Право, 2009. – С. 27–34.
29. *Витрук Н. В.* Народный суверенитет и народовластие в контексте модернизации российского общества / Н. В. Витрук // Право, демократия и личность в конституционном измерении (история, доктрина и практика). Избранные труды (1991–2012 гг.). – М. : Норма, 2012. – С. 188–203.
30. *Скрипнюк О.* Категорії «народний суверенітет», «народне волевиявлення», «безпосередня демократія», «форма безпосередньої демократії»: теоретико-методологічні аспекти / О. Скрипнюк, В. Федоренко // Право України. – 2012. – № 9. – С. 281–290.
31. *Крусян А. Р.* Сучасний український конституціоналізм / А. Р. Крусян. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.
32. *Козюбра М.* Щодо необхідності визначення предмета референдуму / М. Козюбра // Вибори та демократія. – 2006. – № 4(10). – С. 112–113.
33. *Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2000 від 27 березня 2000 р. (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) // Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001: у 2-х кн. / Відпов. ред. П. Б. Євграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 2. – С. 37–44.*
34. *Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2008 від 16 квітня 2008 р. (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) // Офіційний вісник України. – 2008. – № 32. – Ст. 1056.*
35. *Європейський виборчий доробок: CDL(2002)7rev // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. / За ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К. : Логос, 2009. – С. 12–44.*

36. Мерсель И. Роспуск политических партий: проблема обеспечения внутрипартийной демократии / И. Мерсель // Сравнительное конституционное обозрение. – 2007. – № 2(59). – С. 105–121.

37. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 30–63.

38. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Харків : Право, 2008. – 240 с.

Ключковський Ю. Б. Суверенітет: держави, народу чи нації?

Розглянуто співвідношення трьох пов'язаних понять – суверенітету держави, суверенітету народу та суверенітету нації. Виходячи з уявлень про народ (політичну націю) як цілісного суб'єкта – засновника держави, показано природний взаємозв'язок суверенітету держави і суверенітету народу, які є різними сторонами єдиного суспільно-політичного явища. Обґрунтовано уявлення про державний характер влади, здійснюваної народом безпосередньо, а також про обмеження правом влади народу.

Ключові слова: суверенітет держави, суверенітет народу, суверенітет нації, влада народу, обмеження влади правом.

Ключковский Ю. Б. Суверенитет: государства, народа или нации?

Рассмотрено соотношение трех связанных понятий – суверенитета государства, суверенитета народа и суверенитета нации. Исходя из представлений о народе (политической нации) как целостном субъекте – основателе государства, показана естественная взаимосвязь суверенитета государства и суверенитета народа, являющихся разными сторонами единого общественно-политического явления. Обосновано представление о государственном характере власти, осуществляемой народом непосредственно, а также об ограничении правом власти народа.

Ключевые слова: суверенитет государства, суверенитет народа, суверенитет нации, власть народа, ограничение власти правом.

Kliuchkovskiy Yu. Sovereignty: of the state, of the people or of the nation?

The relation of three connected notions – sovereignty of the state, sovereignty of the people and sovereignty of the nation – is considered. Based on the concept of the people (political nation) as an integral entity being a founder of the state, the existence of a natural interrelation is shown between sovereignty of the state and sovereignty of the people which are different sides of one social political phenomenon. The ideas of a state character of authority being realized by the people directly and of a limitation of the people's authority by rule of law are grounded.

Key words: sovereignty of the state, sovereignty of the people, sovereignty of the nation, people's authority, limitation of the authority by rule of law.